

1. Τι είναι η δυνητικοποίηση;

ΤΟ ΕΝ ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΥΠΑΡΚΤΟ ΚΑΙ ΤΟ ΔΥΝΗΤΙΚΟ

Ας εξετάσουμε, αρχίζοντας, την εύκολη και απατηλή αντίθεση μεταξύ πραγματικού (réel) και δυνητικού (virtuel). Στην τρέχουσα χρήση της γλώσσας, η λέξη δυνητικό χρησιμοποιείται συχνά με τη σημασία της απλής και καθαρής απουσίας ύπαρξης, ενώ η «πραγματικότητα» προϋποθέτει μια υλική πραγματοποίηση, μια παρουσία απτή. Το πραγματικό φαίνεται να ανήκει στο επίπεδο του «το κρατώ ανά χείρας», ενώ το δυνητικό φαίνεται να ανήκει στο επίπεδο του «θα το έχεις στο μέλλον» ή της ψευδαίσθησης, πράγμα που επιτρέπει γενικά τη χρήση μιας εύκολης ειρωνείας όταν γίνεται αναφορά στις ποικίλες μορφές δυνητικοποίησης. Όπως θα το δούμε πιο πέρα, αυτή η προσέγγιση ενέχει μια δόση ενδιαφέρουσας αλήθειας, αλλά είναι εμφανώς πολύ χονδροειδής για να αποτελέσει το θεμέλιο μιας γενικής θεωρίας.

Η λέξη δυνητικό (virtuel) προέρχεται από το μεσαιωνικό λατινικό virtualis, που με τη σειρά του παράγεται από το virtus: δύναμη, ισχύς. Στη σχολαστική φιλοσοφία, δυνητικό είναι αυτό που υπάρχει εν δυνάμει και όχι εν ενεργεία. Το δυνητικό τείνει να ενεργοποιηθεί, χωρίς εντούτοις να έχει περάσει στην πραγματική ή τυπική συγκεκριμενοποίηση. Το δέντρο είναι δυνητικά παρόν μέσα στο σπόρο. Μιλώντας με φιλοσοφική αυστηρότητα, το δυνητικό δεν αντιπαρατίθεται στο πραγματικό αλλά στο εν ενεργεία υπαρκτό: δυνητικότητα και εν ενεργεία ύπαρξη είναι απλώς δυο διαφορετικοί τρόποι τού είναι.

Χρειάζεται εδώ να εισαγάγουμε μια κεφαλαιώδη διάκριση μεταξύ δυνατού (possible) και δυνητικού (virtuel), την οποία έφερε στο φως ο Gilles Deleuze στο *Διαφορά και επανάληψη (Différence et Répétition)*.¹ Το δυνατό είναι ήδη πλήρως συγκροτημένο, αλλά παραμένει στην περιφέρεια της πραγματικότητας. Το δυνατό θα πραγματοποιηθεί χωρίς να αλλάξει τίποτε από τους προσδιορισμούς ή τη φύση του. Πρόκειται για ένα πραγματικό λανθάνον και φαντασματικό. Το δυνατό είναι ακριβώς όπως και το πραγματικό: δεν του λείπει παρά η ύπαρξη. Η πραγματοποίηση ενός δυνατού δεν είναι δημιουργία με το πλήρες νόημα αυτού του όρου, επειδή η δημιουργία συνεπάγεται επίσης την καινοτόμο παραγωγή μιας ιδέας ή μιας μορφής. Η διαφορά μεταξύ δυνατού και πραγματικού είναι συνεπώς καθαρά λογική.

Το δυνητικό, από την πλευρά του, δεν αντιτίθεται στο πραγματικό αλλά στο εν ενεργεία υπαρκτό (actuel). Αντίθετα από το δυνατό, που είναι στατικό και ήδη συγκροτημένο, το δυνητικό είναι όπως το πλέγμα προβλημάτων (complexe problématique), ο κόμβος τάσεων ή δυνάμεων που συνοδεύει μια κατάσταση, ένα συμβάν, ένα αντικείμενο ή οποιαδήποτε άλλη οντότητα, και ο οποίος οδηγείται προς μια διαδικασία επίλυσης: την ενεργοποίηση, τη μετάβαση στην εν ενεργεία ύπαρξη (actualisation). Αυτό το πλέγμα προβλημάτων ανήκει στην υπό διερεύνηση οντότητα και συνιστά μάλιστα μια από τις κύριες διαστάσεις της. Το πρόβλημα του σπόρου, για παράδειγμα, είναι να κάνει να φυτρώσει ένα δέντρο. Ο σπόρος είναι αυτό το πρόβλημα, ακόμη κι αν δεν είναι μόνον αυτό. Αυτό δεν σημαίνει πως ο σπόρος «γνωρίζει» με ακρίβεια τη μορφή του δέντρου που θα απλώσει, εν τέλει, το φύλλωμά του από

1. Τα πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία των έργων που αναφέρονται βρίσκονται στη σχολιασμένη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος του βιβλίου (σημ. τ. συγγ.).

πάνω του. Με αφετηρία τις αναγκαιότητες που τον προσδιορίζουν, ο σπόρος θα χρειαστεί να εφεύρει το δέντρο, να το παράγει σε συνεργασία με τις περιστάσεις που θα συναντήσει.

Από τη μια πλευρά, η κάθε οντότητα φέρει και παράγει τις δυναμικότητές της: ένα συμβάν, για παράδειγμα, αναδιοργανώνει μια προηγούμενη προβληματική και επιδέχεται ποικίλες ερμηνείες. Από μίαν άλλη πλευρά, το δυναμικό συγκροτεί την οντότητα: οι δυναμικότητες που είναι εγγενείς σ' ένα ον, η προβληματική του, το πλέγμα εντάσεων, αναγκαιοτήτων και σχεδίων που το ζωογονούν, τα προβλήματα που το κινητοποιούν, συνιστούν ένα ουσιώδες τμήμα των προσδιορισμών που το συναποτελούν.

Η ΕΝΕΡΓΟΠΟΙΗΣΗ

Η μετάβαση στην εν ενεργεία ύπαρξη, η ενεργοποίηση (actualisation), εμφανίζεται, λοιπόν, ως η λύση ενός προβλήματος, μια λύση που δεν περιείχετο εκ των προτέρων στην εκφορά του. Η ενεργοποίηση είναι δημιουργία, επινόηση μιας μορφής με αφετηρία ένα δραστήριο αστερισμό δυνάμεων και σκοπών. Εδώ συμβαίνει κάτι άλλο από την πρόσδοση πραγματικότητας σε μια δυνατότητα ή από μια επιλογή ανάμεσα από ένα προκαθορισμένο σύνολο δυνατοτήτων. Πρόκειται για παραγωγή νέων ποιότητων, για ένα μετασχηματισμό ιδεών, για ένα αληθινό γίγνεσθαι που τροφοδοτεί με τη σειρά του το δυναμικό.

Λόγου χάρη, εάν το τρέξιμο ενός προγράμματος πληροφορικής, που είναι μια διαδικασία καθαρά λογικής φύσεως, υπόκειται στο εννοιακό ζεύγος δυνατό-πραγματικό, η αλληλόδραση μεταξύ ανθρώπινων υποκειμένων και συστημάτων πληροφορικής υπόκειται στη διαλεκτική του δυναμικού και του εν ενεργεία υπαρκτού. Στην αρχή της διαδικασίας παραγωγής, κατά την κατασκευή ενός προγράμματος πληροφορικής, για παράδειγμα, γίνεται επεξεργασία ενός προβλήματος με τρόπο πρωτότυπο.

Κάθε ομάδα προγραμματιστών επαναδιατυπώνει και επιλύει με διαφορετικό τρόπο το πρόβλημα που αντιμετωπίζει. Στο τέλος της διαδικασίας, η ενεργοποίηση του λογισμικού που παρήχθη, σε πραγματικές συνθήκες χρήσης, λόγω χάρη από μια ομάδα εργασίας, υποβαθμίζει ορισμένες ικανότητες, επιτρέπει να αναδυθούν άλλες λειτουργίες, προκαλεί συγκρούσεις, απελευθερώνει από εμπλοκές, εγχεινιάζει μια νέα δυναμική συνεργασίας... Το πρόγραμμα πληροφορικής ενέχει μια δυναμικότητα αλλαγής την οποία η ομάδα – που κινητοποιείται κι αυτή από έναν δυναμικό αστερισμό αναπροσανατολισμών και αναγκαιοτήτων – ενεργοποιεί με λιγότερο ή περισσότερο εφευρετικό τρόπο.

Το πραγματικό μοιάζει με το δυνατό από την άλλη, το ενεργεία υπαρκτό (l'actuel) δεν μοιάζει σε τίποτε με το δυναμικό: του αποκρίνεται.

Η ΔΥΝΗΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ

Κατανοούμε τώρα τη διαφορά ανάμεσα στην πραγματοποίηση (την εκδήλωση μιας προκαθορισμένης δυνατότητας) και την ενεργοποίηση (την επινόηση μιας λύσης που απαιτείται από ένα πλέγμα προβλημάτων. Τι είναι όμως η *δυναμικοποίηση*; Όχι πια το δυναμικό ως τρόπος τού είναι, αλλά η *δυναμικοποίηση* ως δυναμική. Η *δυναμικοποίηση* μπορεί να ορισθεί ως η *κίνηση που είναι αντίθετη προς την ενεργοποίηση*. Συνίσταται σε μια μετάβαση από το ενεργεία υπαρκτό στο δυναμικό, σε μια «εχθετική ανύψωση» της οντότητας για την οποία πρόκειται. Η *δυναμικοποίηση* δεν είναι μια αποπραγματοποίηση (déréalisation), (ο μετασχηματισμός μιας πραγματικότητας σ' ένα σύνολο δυνατοτήτων), αλλά μια μεταλλαγή ταυτότητας, μια μετατόπιση του οντολογικού κέντρου βαρύτητας του αντικειμένου: αντί να ορίζεται κυρίως από την ενεργεία ύπαρξή

της (actualité), από μία «λύση» τού πλέγματος προβλημάτων, η οντότητα αποκτά στο εξής την ουσιώδη σύστασή της σ' ένα πεδίο προβλημάτων (champ problématique). Η δυνητικοποίηση μιας οποιασδήποτε οντότητας συνίσταται στην ανακάλυψη ενός γενικού προβλήματος στο οποίο αυτή αναφέρεται, στη μεταβολή της οντότητας προς την κατεύθυνση αυτής της προβληματοθεσίας και στον επανακαθορισμό της αφετηριακής εν ενεργεία ύπαρξης ως απάντησης σε μια επιμέρους εκδοχή αυτού του γενικού προβλήματος.

Ας πάρουμε την πολύ σύγχρονη περίπτωση της «δυνητικοποίησης» μιας επιχείρησης. Σύμφωνα με τον κλασικό τύπο οργάνωσης, οι απασχολούμενοι στην επιχείρηση συγκεντρώνονται στο ίδιο κτίριο ή σ' ένα σύνολο κτιρίων. Καθένας από τους υπαλλήλους κατέχει μια θέση εργασίας σε συγκεκριμένο χώρο και η χρήση του χρόνου του εξειδικεύει το ωράριο της εργασίας του. Μια δυνητική επιχείρηση, από την άλλη, χρησιμοποιεί μαζικά την τηλεεργασία: τείνει να αντικαταστήσει τη φυσική παρουσία των υπαλλήλων της στους ίδιους χώρους με τη συμμετοχή σ' ένα δίκτυο ηλεκτρονικής επικοινωνίας και με τη χρήση ειδικού λογισμικού, τα οποία ευνοούν τη συνεργασία. Η δυνητικοποίηση της επιχείρησης συνίσταται, λοιπόν, κυρίως στο να θεωρούνται οι χωρο-χρονικές συνιστώσες της εργασίας μάλλον ως πρόβλημα που τίθεται συνεχώς παρά ως σταθερή λύση. Το κέντρο βάρους της οργάνωσης δεν είναι πια ένα σύνολο εγκαταστάσεων, θέσεων εργασίας και χρήσεων του χρόνου, αλλά μια διαδικασία συντονισμού που αναδιανέμει πάντοτε διαφορετικά τις χωροχρονικές συνιστώσες της ομάδας εργασίας και του καθενός από τα μέλη της με βάση ποικίλες συνθήκες αναγκασμού.

Η ενεργοποίηση ήταν η μετάβαση από ένα πρόβλημα προς μία λύση. Η δυνητικοποίηση περνά από μια δεδομένη λύση προς ένα (άλλο) πρόβλημα. Μετασχηματίζει την αρχική εν ενεργεία πραγματικότητα σε επιμέρους περίπτωση μιας γενικό-

τερης προβληματικής, πάνω στην οποία τίθεται στο εξής ο οντολογικός τόνος. Με τον τρόπο αυτό, η δυνητικοποίηση ρευστοποιεί τις θεσμισμένες διακρίσεις, αυξάνει το βαθμό ελευθερίας, διανοίγει ένα καινούργιο πεδίο δράσης. Εάν η δυνητικοποίηση δεν ήταν παρά η μετάβαση από μια πραγματικότητα σ' ένα σύνολο δυνατοτήτων, θα ήταν αποπραγματοποιητική (déréalisante). Όμως συνεπάγεται τόση μη αναστρεψιμότητα στα αποτελέσματά της, τόση απροσδιοριστία στη διαδικασία της και τόση επινόηση στην προσπάθειά της όση και η ενεργοποίηση. Η δυνητικοποίηση είναι ένας από τους κυριότερους φορείς δημιουργίας πραγματικότητας.

ΝΑ ΒΓΟΥΜΕ ΑΠΟ ΤΟ ΕΔΩ: Η ΔΥΝΗΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΩΣ ΕΞΟΔΟΣ

Αφού ορίσαμε τη δυνητικοποίηση ως προς τα γενικότερα χαρακτηριστικά της, θα προσεγγίσουμε τώρα μια από τις κυριότερες ιδιότητές της: την απόσπαση από το εδώ και το τώρα. Όπως επισημαίναμε στην αρχή, ο κοινός νους θεωρεί το δυνητικό, που φαίνεται ασύλληπτο, ως το συμπληρωματικό τού πραγματικού, που φαίνεται απτό. Αυτή η προσέγγιση περιέχει μια ένδειξη που δεν πρέπει να παραμελήσουμε: το δυνητικό, πολύ συχνά, «δεν είναι παρόν, εδώ μπροστά μας».

Η δυνητική επιχείρηση δεν μπορεί πια να εντοπισθεί με ακρίβεια. Τα στοιχεία της είναι νομαδικά, διάσπαρτα, και η καταλληλότητα της γεωγραφικής τους θέσης έχει χάσει σε μεγάλο βαθμό τη σημασία της.

Το κείμενο βρίσκεται άραγε εδώ, πάνω στο χαρτί, κατέχοντας ένα τμήμα του φυσικού χώρου που του έχει παραχωρηθεί, ή μήπως μέσα σε μίαν αφηρημένη οργάνωση που ενεργοποιείται σ' ένα πλήθος γλωσσών, εκδοχών, εκδόσεων, τυπογραφικών μορφών; Ένα επιμέρους κείμενο, λοιπόν, εμφανίζεται στο εξής αυτό το ίδιο ως η ενεργοποίηση ενός υπερκειμένου που

στηρίζεται στην πληροφορική. Αυτό το υπερκείμενο κατέχει άραγε «δυναμικά» κάθε σημείο του δικτύου με το οποίο έχει συνδεθεί η ψηφιακή μνήμη όπου εγγράφεται ο κώδικάς του; Εκτείνεται έως κάθε εγκατάσταση όπου θα μπορούσαμε να το αντιγράψουμε σε λίγα λεπτά; Βεβαίως είναι δυνατό να ορίσουμε μια διεύθυνση για ένα ηλεκτρονικό αρχείο. Κατά τη διάρκεια όμως της ροής της πληροφορίας, αυτή η διεύθυνση θα ήταν εν πάση περιπτώσει μεταβατική και μικρής σημασίας. Όντας αποτοπικοποιημένο, παρόν ολόκληρο σε καθεμιά από τις εκδοχές του, τα αντίγραφα του και τις προβολές του, ανεξάρτητο από τη δύναμη της αδράνειας, πανταχού παρών κάτοικος του κυβερνοχώρου, το υπερκείμενο συμβάλλει, ώστε να παράγονται εδώ κι εκεί συμβάντα κειμενικής ενεργοποίησης, πλοήγησης και ανάγνωσης. Μόνον αυτά τα συμβάντα τελούνται σε συγκεκριμένη θέση στο χώρο. Αν και έχει ανάγκη από βαριά φυσικά ερείσματα, προκειμένου να υφίσταται και να ενεργοποιείται, το αβαρές υπερκείμενο δεν βρίσκεται σε συγκεκριμένο τόπο.

Το βιβλίο του Michel Serres, *Άτλας (Atlas)*, φωτίζει το δυναμικό ως κάτι που είναι «έξω από εδώ». Η φαντασία, η μνήμη, η γνώση, η θρησκεία είναι φορείς δυναμικοποίησης που μας έκαναν να εγκαταλείψουμε το «εδώ» πριν την έλευση της πληροφορικής και των ψηφιακών δικτύων. Αναπτύσσοντας αυτό το θέμα, ο συγγραφέας του έργου *Άτλας* συνεχίζει έμμεσα μια πολεμική εναντίον της χαϊντεγκεριανής φιλοσοφίας του «εδώ-είναι». «Εδώ-είναι» είναι η κατά λέξη μετάφραση του γερμανικού *dasein* που σημαίνει κυρίως *ύπαρξη*, στα παραδοσιακά φιλοσοφικά γερμανικά, και *ανθρώπινη ύπαρξη* ειδικά – ανθρώπινο είναι – στον Heidegger. Αλλά, ακριβώς, το να μην ανήκει κάτι σε κανένα «εδώ», το να βρίσκεται σ' έναν απροσδιόριστο χώρο (σε ποιον τόπο εκτυλίσσεται η τηλεφωνική επικοινωνία;), το να παράγεται μόνον ανάμεσα σε πράγματα σαφώς εντοπίσιμα, ή το να μην είναι μόνον «εδώ» (όπως συμβαίνει με κάθε

σκεπτόμενο ον), αυτό δεν το εμποδίζει να υπάρχει. Αν και η ετυμολογία δεν αποδεικνύει τίποτε, ας επισημάνουμε ότι η λέξη *υπάρχειν* (*exister*) προέρχεται ακριβώς από το λατινικό *sistere*, το να είσαι τοποθετημένος κάπου, και το πρόθεμα *ex*, εκτός. Συνεπώς «υπάρχειν» σημαίνει να είσαι σε κάποιον τόπο ή να βγαίνεις έξω απ' αυτόν; Να βρίσκεσαι σ' ένα εδώ (*Dasein*) ή να εξίστασαι, να στέκεσαι εκτός (*existence*); Φαίνεται ως εάν ο γερμανικός όρος υπογράμμισε την ενεργοποίηση και ο λατινικός τη δυνητικοποίηση.

Μια δυνητική κοινότητα μπορεί, λόγου χάρη, να οργανωθεί βάσει συγγενειών, με τη μεσολάβηση συστημάτων τηλεματικής. Τα μέλη της συνδέονται από τα ίδια κέντρα ενδιαφέροντος, τα ίδια προβλήματα: η γεωγραφική θέση, που αποτελεί τώρα συμπτωματική συνθήκη, δεν είναι πλέον ούτε αφετηριακό σημείο, ούτε αναγκαίος όρος. Αν και χωρίς κοινό τόπο, αυτή η κοινότητα εμψυχώνεται από πάθη και σχέδια, φιλίες και αντιπαραθέσεις. Ζει χωρίς σταθερό χώρο αναφοράς: παντού όπου βρίσκονται τα μετακινούμενα μέλη της... ή πουθενά. Η δυνητικοποίηση επανεφευρίσκει μια νομαδική κουλτούρα, όχι μέσω της επιστροφής στην παλαιολιθική εποχή ή στους αρχαίους ποιμενικούς πολιτισμούς, αλλά προκαλώντας την ανάδυση ενός πεδίου κοινωνικών αλληλοδράσεων όπου οι σχέσεις αναδιαμορφώνονται με ελάχιστο βαθμό αδράνειας.

Όταν ένα πρόσωπο, μια ομάδα, ένα ενέργημα, μια πληροφορία δυνητικοποιούνται, τότε τίθενται «εκτός τόπου», αποτοπικοποιούνται. Ένα είδος συμπλέκτη τα αποσπά από το συνήθη φυσικό ή γεωγραφικό χώρο και από το χρόνο του ρολογιού και του ημερολογίου. Ας επαναλάβουμε πάντως ότι δεν είναι εντελώς ανεξάρτητα από το χώρο-χρόνο αναφοράς, επειδή χρειάζονται πάντα να αγκιστρώνονται σε φυσικά ερείσματα και να ενεργοποιούνται εδώ ή εκεί, τώρα ή αργότερα. Και όμως, η δυνητικοποίηση τους πρόσφερε μια διαφυγή. Αυτά δεν διασταυρώνονται με τον κλασικό χωρόχρονο παρά μόνον εδώ κι

εκεί, ξεφεύγοντας από τα «ρεαλιστικά» του ορόσημα: πανταχού παρουσία, ταυτοχρονία, διάσπαρτη κατανομή ή συμπαγώς παράλληλη. Η δυνητικοποίηση βάζει την παραδεδομένη θεώρηση της πραγματικότητας σε σκληρή δοκιμασία: ενότητα χρόνου χωρίς ενότητα τόπου (χάρη στις αλληλοδράσεις σε πραγματικό χρόνο μέσω των ηλεκτρονικών δικτύων, χάρη στις ευθείες αναμεταδόσεις και στα συστήματα τηλεπαρουσίας), συνέχεια δράσης παρά την ασυνεχή διάρκεια (όπως στην επικοινωνία μέσω αυτόματων τηλεφωνητών ή μέσω της ηλεκτρονικής αποστολής μηνυμάτων). Ο συγχρονισμός αντικαθιστά την ενότητα τόπου, η διασύνδεση υποκαθιστά την ενότητα χρόνου. Αλλά, ας το πούμε και πάλι, το δυνητικό δεν είναι ωστόσο πλασματικό ή φαντασιώδες. Παράγει αποτελέσματα. Αν και δεν γνωρίζουμε πού, η τηλεφωνική συνομιλία «λαμβάνει χώραν». Το πώς, θα το δούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Αν και δεν γνωρίζουμε πότε, επικοινωνούμε πραγματικά με τη μεσολάβηση αυτόματων τηλεφωνητών. Οι πιο αποτοπικοποιημένες δυνάμεις, οι πιο ανεξαρτητοποιημένες από μια ακριβή χωροχρονική ένταξη, οι πιο δυνητικοποιημένες και δυνητικοποιητικές ομάδες του σύγχρονου κόσμου είναι αυτές της τεχνοεπιστήμης, των χρηματοοικονομικών δραστηριοτήτων και των μαζικών μέσων επικοινωνίας. Αυτές είναι που διαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα με την περισσότερη δύναμη αλλά και με τη μεγαλύτερη βία.

Η μετατροπή ενός αναγκαίου όρου, που είναι βαθιά ενεργός (actuel) (στην περίπτωση μας, της ώρας και της γεωγραφίας), σε μια τυχαία, μη αναγκαία μεταβλητή, ισοδυναμεί με την εφευρετική αναγωγή μιας υπαρκτής «λύσης» σε μια προβληματική, και συνεπώς στη δυνητικοποίηση με το αυστηρό νόημα που της δώσαμε προηγουμένως. Ήταν, λοιπόν, αναμενόμενο να συναντήσουμε την αποτοπικοποίηση, την έξοδο από το «εδώ» και από το «αυτό εδώ», ως μία από τις βασιλικές οδούς της δυνητικοποίησης.

ΝΕΑ ΠΕΔΙΑ, ΝΕΕΣ ΤΑΧΥΤΗΤΕΣ

Αλλά η ίδια κίνηση που καθιστά μη αναγκαίο το συνήθη χωροχρόνο διανοίγει νέα πεδία αλληλόδρασης και ρυθμίζει νέες μορφές χρονικότητας. Πριν να αναλύσουμε αυτή την κεφαλαιώδη ιδιότητα της δυναμικοποίησης, χρειάζεται προηγουμένως να κάνουμε φανερή την πολλαπλότητα χρόνων και χώρων. Από τη στιγμή που εμπλέκεται στο παιχνίδι η υποκειμενικότητα, η σημασία και η καταλληλότητα (pertinence), δεν μπορούμε πια να λαβανούμε υπόψη μία μόνον έκταση ή μία ενιαία χρονικότητα, αλλά πολλούς τύπους χωρικότητας και διάρκειας. Κάθε μορφή ζωής εφευρίσκει τον κόσμο της (από το μικρόβιο έως το δέντρο, από τη μέλισσα έως τον ελέφαντα, από το στρείδι έως το αποδημητικό πουλί) και, μαζί μ' αυτόν τον κόσμο, έναν ειδικό χώρο και χρόνο. Το πολιτιστικό σύμπαν, που αποτελεί χαρακτηριστικό του ανθρώπου, διευρύνει ακόμη περισσότερο αυτή τη μεταβλητότητα χώρων και χρονικοτήτων. Για παράδειγμα, κάθε νέο σύστημα επικοινωνίας και μεταφοράς τροποποιεί την πρακτική αντίληψη της εγγύτητας, δηλαδή τον προσφυή για τις ανθρώπινες κοινότητες χώρο. Όταν κατασκευάζουμε ένα δίκτυο σιδηροδρόμων, είναι σαν να συμπλησιάζουμε τις πόλεις ή τις περιοχές που συνδέονται με το δίκτυο και να απομακρύνουμε απ' αυτή την ομάδα εκείνες που δεν συνδέονται μ' αυτό. Για εκείνους, όμως, που δεν παίρνουν το τρένο, οι παλιές αποστάσεις ισχύουν ακόμη. Θα μπορούσαμε να πούμε το ίδιο για το αυτοκίνητο, την αερομεταφορά, το τηλέφωνο κλπ. Δημιουργείται, λοιπόν, μια κατάσταση όπου πολλά συστήματα εγγύτητας, πολλοί πρακτικοί χώροι συνυπάρχουν.

Με ανάλογο τρόπο, ποικίλα συστήματα καταγραφής και μετάδοσης (προφορική παράδοση, γραφή, οπτικοακουστική εγγραφή, ψηφιακά δίκτυα) κατασκευάζουν ρυθμούς, ταχύτητες ή ιστορικές ποιότητες διαφορετικές. Κάθε νέα διευθέτηση, κάθε

τεχνοκοινωνική «μηχανή» προσθέτει ένα χώρο-χρόνο, μια ειδική χαρτογραφία, ένα χρώμα ιδιαίτερο σ' ένα είδος ελαστικής και πολύπλοκης αλληλοεπικάλυψης όπου οι εκτάσεις αλληλοεμφιλοχωρούν, αλληλοπαραμορφώνονται και συνδέονται μεταξύ τους, όπου οι διάρκειες αντιπαρατίθενται ανάμεσά τους, αλληλεπιδρούν και ανταποκρίνονται η μία στην άλλη. Ο σημερινός πολλαπλασιασμός των χώρων μάς μετατρέπει σε νομάδες νέου τύπου: αντί να ακολουθούμε τις γραμμές πορείας και μετανάστευσης στο εσωτερικό μιας δεδομένης έκτασης, πηδούμε από το ένα δίκτυο στο άλλο, από ένα σύστημα εγγύτητας στο άλλο. Οι χώροι μεταμορφώνονται και διακλαδίζονται κάτω από τα πόδια μας, ωθώντας μας προς την ετερογένεση.

Η δυνητικοποίηση μέσω απαγκίστρωσης από ένα επιμέρους περιβάλλον δεν άρχισε με την ύπαρξη του ανθρώπου. Εγγράφεται στην ίδια την ιστορία της ζωής. Πράγματι, από τους πρώτους μονοκύτταρους οργανισμούς έως τα πουλιά και τα θηλαστικά, οι βελτιώσεις της μετακίνησης άνοιξαν, σύμφωνα με τον Joseph Reichholf «χώρους ολοένα ευρύτερους και δυνατότητες ύπαρξης ολοένα περισσότερες για τα έμβια όντα» [Reichholf, 1994, σ. 222]. Η εφεύρεση νέων ταχυτήτων είναι ο πρώτος βαθμός δυνητικοποίησης.

Ο Reichholf παρατηρεί ότι «ο αριθμός των ατόμων που μετακινούνται μεταξύ των ηπείρων κατά τις περιόδους των διακοπών στην εποχή μας, είναι ανώτερος από το συνολικό αριθμό των ανθρώπων που πήραν τους δρόμους κατά την περίοδο των μεγάλων εισβολών» [Reichholf, 1994, σ. 226]. Η επιτάχυνση των επικοινωνιών συμβαίνει ταυτόχρονα με μια πελώρια αύξηση της φυσικής κινητικότητας. Πρόκειται πραγματικά για το ίδιο κύμα δυνητικοποίησης. Ο τουρισμός είναι σήμερα η πρώτη παγκόσμια βιομηχανία σε οικονομικά μεγέθη. Το οικονομικό βάρος των δραστηριοτήτων που υποβαθμάζουν και συντηρούν τη λειτουργία της φυσικής μετακίνησης (οχήματα, υποδομή, καύσιμα) είναι απείρως ανώτερο από αυτό των

προηγούμενων αιώνων. Πρόκειται μήπως ο πολλαπλασιασμός των μέσων και η επαύξηση των ρυθμών επικοινωνίας να υποκαταστήσει τη φυσική κινητικότητα; Πιθανόν όχι, διότι μέχρι τώρα οι δύο αυξήσεις ήταν πάντα παράλληλες. Οι άνθρωποι που τηλεφωνούν περισσότερο είναι επίσης εκείνοι που έχουν ζωντανές συναντήσεις με τον περισσότερο κόσμο. Ας το επαναλάβουμε, η αύξηση της επικοινωνίας και η γενίκευση της ταχείας μεταφοράς μετέχουν στην ίδια διαδικασία δυνητικοποίησης της κοινωνίας, στην ίδια τάση να εξέλθουν από το «εδώ».

Η επανάσταση των μεταφορών περιέπλεξε, σμίκρυνε και μεταμόρφωσε το χώρο, αλλά αυτό προφανώς είχε ως τίμημα τη σημαντική υποβάθμιση του παραδοσιακού περιβάλλοντος. Κατ' αναλογία προς τα προβλήματα που συνεπιφέρει η μετακίνηση, οφείλουμε να διερωτηθούμε για το τίμημα που θα καταβάλλουμε για τη δυνητικοποίηση μέσω της πληροφορικής. Τι είδους καύσιμο καίμε χωρίς να είμαστε ακόμη σε θέση να το υπολογίσουμε; Τι είναι αυτό που υφίσταται τη φθορά και την υποβάθμιση; Υπάρχουν τόποι με δεδομένα που έχουν καταστραφεί; Εδώ το έσχατο έρεισμα αφορά το υποκείμενο. Όπως η οικολογία έχει αντιπαραθέσει την ανακύκλωση και τις φιλικές προς το περιβάλλον τεχνολογίες στη σπατάλη και τη μόλυνση, η ανθρώπινη οικολογία θα οφείλει να αντιπαραθέσει τη διαρκή επιμόρφωση και την αξιοποίηση των ανθρώπινων ικανοτήτων στην υποβάθμιση και τη συσσώρευση «ανθρώπινων απορριμμάτων» (των περιθωριοποιημένων και αποκλεισμένων).

Ας κρατήσουμε κατά νου, απ' αυτές τις σκέψεις γύρω από την έξοδο από το «εδώ», ότι η δυνητικοποίηση δεν αρκείται στην επιτάχυνση των ήδη γνωστών διαδικασιών, ούτε στην εξουδετέρωση, ακόμη και την εκμηδένιση, του χώρου ή του χρόνου, όπως ισχυρίζεται ο Paul Virilio. Εφευρίσκει, με τρόπο δαπανηρό και επικίνδυνο, ταχύτητες ποιοτικά νέες, και μεταλλάσσομενους χωρόχρονους.

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΜΟEBIUS

Πέρα από την αποτοπικοποίηση, ένα άλλο χαρακτηριστικό συνδέεται συχνά με τη δυνητικοποίηση: το πέρασμα από το εσωτερικό στο εξωτερικό και από το εξωτερικό στο εσωτερικό. Αυτό το «φαινόμενο Moebius» εμφανίζεται σε πολλά πεδία: στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου χώρου, ιδιαίτερου και κοινού, υποκειμενικού και αντικειμενικού, χάρτη και εδάφους, συγγραφέα και αναγνώστη κλπ. Θα δώσω αρκετά παραδείγματα σχετικά μ' αυτό στη συνέχεια του βιβλίου, αλλά, για να σχηματίσουμε μια εικόνα από τώρα, αυτή η ιδέα μπορεί να γίνει κατανοητή με την περίπτωση της δυνητικοποίησης της επιχείρησης στην οποία αναφερθήκαμε ήδη.

Ο παραδοσιακός εργαζόμενος είχε το γραφείο του. Από την άλλη πλευρά, αυτός που συμμετέχει σε μια δυνητική επιχείρηση μοιράζεται ορισμένα μέσα, κινητά, ακίνητα και λογισμικά, με άλλους υπαλλήλους. Το μέλος της συμβατικής επιχείρησης περνούσε από τον ιδιωτικό χώρο της κατοικίας του στο δημόσιο χώρο του τόπου εργασίας. Αντίθετα, ο τηλεεργαζόμενος μετατρέπει τον ιδιωτικό του χώρο σε δημόσιο, και αντιστρόφως. Αν και το αντίστροφο αληθεύει πιο συχνά, ο τηλεεργαζόμενος κατορθώνει ορισμένες φορές να διαχειρίζεται σύμφωνα με καθαρά προσωπικά κριτήρια μια χρονικότητα δημόσια. Τα όρια δεν είναι πια αυτονόητα. Οι τόποι και οι χρόνοι αναμιγνύονται. Τα σαφή σύνορα δίνουν τη θέση τους σε μια μοριοκλασματικοποίηση (Fractalisation) των κατανομών. Οι ίδιες οι έννοιες του ιδιωτικού και του δημόσιου τίθενται σε αμφισβήτηση. Ας προχωρήσουμε περισσότερο: μίλησα για «μέλος» της επιχείρησης. Αυτό προϋποθέτει ένα σαφή προσδιορισμό σχέσεων συμμετοχής. Αλλά, ακριβώς, αυτό είναι που αρχίζει να γίνεται προβληματικό, καθώς ανάμεσα στον παραδοσιακό μισθωτό με συμβόλαιο αορίστου χρόνου, τον μισθωτό με συμβόλαιο ορι-

σμένου χρόνου, τον αναπληρωτή, τον επωφελούμενο από μέτρα κοινωνικής πολιτικής, το μέλος μιας συνεργαζόμενης επιχείρησης, μιας επιχείρησης-πελάτη ή μιας προμηθεύτριας επιχείρησης, τον περιστασιακό σύμβουλο και τον ανεξάρτητο συνεργάτη, αναπτύσσεται μια μεγάλη κλίμακα εργασιακών σχέσεων. Και για κάθε βαθμίδα της κλίμακας τίθεται κάθε στιγμή το ερώτημα: για ποιον εργάζομαι; Τα διαεπιχειρησιακά συστήματα ηλεκτρονικής διαχείρισης δεδομένων, όπως οι ομάδες που εργάζονται σε σχέδια που ενδιαφέρουν πολλές επιχειρήσεις από κοινού, υφαίνουν συχνά ισχυρότερους δεσμούς μεταξύ μικτών ομάδων εργασίας από τους δεσμούς οι οποίοι ενώνουν με παθητικό τρόπο άτομα που ανήκουν επίσημα στο ίδιο νομικό πρόσωπο. Η αμοιβαία χρήση μέσων, πληροφοριών και ικανοτήτων παράγει σίγουρα αυτό το είδος μετεωρισμού ή ενεργού απροσδιοριστίας, αυτούς τους ιμάντες αναστροφής μεταξύ εξωτερικότητας και εσωτερικότητας.

Τα πράγματα έχουν ευκρινή όρια μόνο στο επίπεδο του πραγματικού. Η δυνητικοποίηση, που είναι πέρασμα σε μια προβληματική, μετατόπιση από το είναι στο ανοιχτό πρόβλημα, θέτει αναγκαία σε αμφισβήτηση την κλασική αντίληψη περί ταυτότητας, η οποία συλλαμβάνεται με τη βοήθεια ορισμών, προσδιορισμών, σχέσεων αποκλεισμού (exclusion) ή εγκλεισμού (inclusion) και αποκλεισμένων τρίτων. Γι' αυτό το λόγο η δυνητικοποίηση είναι πάντα ετερογένεση, γίνεσθαι άλλον τι, διαδικασία υποδοχής της ετερότητας. Προφανώς δεν πρέπει να συγχέουμε την ετερογένεση με το γειτονικό και απειλητικό αντίθετό της, την αδελφή-αντίπαλο, την αλλοτρίωση, την οποία θα χαρακτήριζα ως πραγματοποίηση, ως αναγωγή σε πράγμα, στο «πραγματικό».

Όλες αυτές οι έννοιες θα αναπτυχθούν και θα συνοδευτούν από παραδείγματα στα επόμενα κεφάλαια, σε αναφορά προς τρεις συγκεκριμένες περιπτώσεις: τις σύγχρονες δυνητικοποιήσεις του σώματος, του κειμένου και της οικονομίας.